

NÉHÁNY SZÓ A SZUAHÉLI NYELVJÁRÁSOKRÓL

1.1. *Eredet.* Maga a szuahéli (a. m. 'partvidéki') nyelv, kultúra és etnikai képlet hosszú fejlődési és keveredési folyamat eredményeképpen jött létre Kelet-Afrika partvidékének keskeny, 15–20 km széles sávjában, időszámításunk első évezredében. Írásos forrásai révén a 7–8. századig tudjuk ma visszafelé követni történetét, fejlődésének menetét. Északi kiterjedésének határát Barawa és Marga, esetleg Mogadisho, mai szómáliai települések jelentik. Délen csak kisebb szórványai jutottak túl a mai Tanzánia és Mozambik határát képező Ruvuma folyón. A Kenya és Tanzánia partjai előtt húzódó szigetvilágot már fejlődésének korai szakaszában teljesen meghódította.

1.2. A szuahéli etnikum – némelyek vitatják a létezését – igazi kultúranropológiai konglomerátum. Alapját különböző bantu nyelvű népek, illetve ilyenek különböző időkből a partvidéken megtelepedett kisebb-nagyobb csoportjai alkotják. Ehhez járult a 7. század végétől több arab, perzsa és indiai bevándorló hullám. Az első kettőnek a népesség antropotípusának kialakításában is jelentős szerep jutott, míg az indiaiak (főleg hindik és urduk) inkább csak a szuahéli nyelv lexikális gazdagodásához járultak hozzá. Belső tagoltságára jellemző, hogy a partvidék különböző szakaszain, a nagyobb vagy ősből települések után egyes csoportjai következetesen használják ön-elnevezésüket: *wapate*, *wamvita*, *waunguja* stb. Kifelé (és kívülről) viszont a *waswahili* etno-, illetve szocionimia dominál.

1.3. A fentiekből következik, hogy a nyelvi keveredés és konszolidálás több periódusban, fölfelé ívelő és hanyatló szakaszokra tagolódva ment végbe időszámításunk első évezredétől kezdődően napjainkig, sőt folytatódik tovább. Az első hullám a belső, tisztán bantu szintézis időszak volt, amely a korai, 8. századi arab betelepülés időszakáig tartott. Nevezhetjük ezt a konvergálódás korának is, amikor a szárazföld felől érkezett és továbbra is folyamatosan bevándorló bantu nyelvű törzsek egyre sűrűbb településhálózatot, majd az arabok megjelenésének idejére városállam-kezdemények láncolatát hozták létre Pate és Amu (Kenya) környékétől Kilwa (Tanzánia) vidékéig.

A kisebb települések ekkor még etnikailag „tisztának” voltak mondhatók. A szomszédos kusita és koiszán nyelvű csoportokkal való érintkezés és keveredés intenzitása ebben a korai szakaszban máig vitatott. A városokban viszont már megindult a törzsi–nemzetségi szegmentumok egybeolvadása. A nagyobb településekre bonyolult kereskedelmi rendszer épült, amely már „kinyújtotta csápjait” az Indiai-óceán térsé-

gének más parti régiói felé is. Valószínűleg ez vonzotta Kelet-Afrikába a Mediterráneumban roppant intenzitással terjeszkedő arabokat.

Beköszöntött a szuahéli kultúra első fénykora. Tökéletesedtek a navigációs eszközök, a városok kora-feudális jellegű kereskedő fejedelemségekké alakultak át. Egymáshoz fűződő kapcsolataik szorosabbakká váltak, ami maga után vonta a sajátosan iszlamizálódó kultúra bantu nyelvi bázisának lassú egységesülését is.

1.4. A kereskedelmi, tengerhajózási, vallási terminológiák ekkor megszülettek ki a jórészt máig fennmaradt, ám a szuahéli nyelv grammatikáját érintetlenül hagyó jövevényszókészlet nagyszámú arab elemével. Jellemző, hogy a középső területeken – Mombasa, Tanga, Pangani, Bagamoyo, Zanzibár – nagyobb mértékben és erőteljesebben asszimilálódtak az idegen nyelvi elemek, míg a perifériákon – Pate, Amu, Malindi, Kilwa – archaikusabb nyelvi képletek, elszigeteltebb dialektusok maradtak fenn.

A két határvidék (észak és dél) nyelvi fejlődése között – a sok tekintetben hasonló végeredménytől függetlenül – számottevő társadalomtörténeti eltérések mutatkoznak. Észak valaha központi jelentőségű volt. Hanyatlását részben a háttérterület elsivatagosodása és ezzel összefüggésben, a kusita pásztornépek Afrika Szarva felől meginduló előretörése idézte elő. Gazdasági fejlődése megtorpant, társadalomszerkezete konzerválódott, és nyelvi képleteivel együtt elszigetelődött a dinamikusabban tovább fejlődő központi vidékétől. Dél viszont a fő kereskedelmi artériáktól való távolsága következtében eleve nagyobb mértékben megmaradt eredeti állapotában.

1.5. A következő traumát az európai (portugál) hódítás jelentette a térség életében. A korai gyarmatosítók (Vasco da Gama 1502-ben állította fel kőkeresztjét Malindi kikötőjének bejáratánál) monopolhelyzetre tettek szert a kereskedelmi és gazdasági életben. A hagyományos, jól működő kapcsolatrendszer megbomlott, a minden tekintetben erőteljesen összekovácsolódóban lévő szuahéli kultúrakör a 16. század első felében elemeire hullott. Ugyanakkor új, európai lexikális réteg ékelődött az eddigre már írásbeliséggel is rendelkező szuahéli nyelv szókészletébe. Ez a lexikon vallási–ideológiai, filozófiai, az urbánus kultúrához kapcsolódó, kereskedelmi, általános politikai rétegeit érintette a legnagyobb mértékben. Ebben az időben alakult ki a szuahéli nyelvjárásoknak az a területi megoszlása, amely később, a 18–19. század folyamán már jelentősen nem módosult, bár kisebb-nagyobb változásokat mind a mai napig mutat.

2. *A mai szuahéli dialektusok száma mintegy másfél tucatra tehető.* Egyes kutatók vagy kutatási központok véleményének megfelelően különbözőképpen alakul: vannak, akik közéjük sorolják a területileg távoli, alkalmasint elszigeteltebb, bár beszélőik számát tekintve korántsem jelentéktelen képleteket is. Ilyenek pl. a Kenyai Magasföld telepés kul-

túrájának talaján létrejött, etnikailag vegyes népesség nyelvjárása, a *kisetta*, vagy a Kongó-medence keleti tartományaiban a múlt század derekán partvidékről érkező karavánkereskedők révén meghonosodott *kingwana*, vagy éppen a távolabbi, óceáni Komori szigeteken szinte öntörvényűen fejlődő perifériális képlet, a *kingazija*.

2.1. A lokális nyelvjárások két főbb kategóriára oszthatók fel. Részben írásbeli hagyományaik révén könnyebben körvonalazhatók az évszázados hagyományú történelmi dialektusok, a középkori múltra visszatekintő városállamok nyelvi képletei. Kevesebb és hiányosabban feldolgozott adat birtokában problematikusabb az újabb etnikai hullámok és a szuahéli kultúra peremén mindmáig sorra születő laza, egyszerre bomlófélben lévő és épülő nyelvi közösségek körülhatárolása. A harmadik, alkalmi jelenség, amikor valamely eredeti helyén, a partvidéktől távolabb élő nép mindennapi gyakorlatában eredeti nyelve mellett a szuahéli egyenrangú szerepre tesz szert, de a helyi nyelv hatására kisebb-nagyobb mértékben módosul, mintegy etnikai kötődésű helyi dialektussá válik. Ennek a jelenségnek egyelőre még csak csíráival találkozhatunk.

2.2. Az egyes dialektusok különböző szerzők munkáiban (A legkorábbi fölsorolást – Stigand, 1915 – alapul véve emeljük ki a továbbiakban kurzív szedéssel az egybeeséseket):

<i>Stigand</i> 1915	<i>Polome</i> 1967	<i>Heine</i> 1970	<i>Chiragdin</i> 1977	<i>Dalby</i> 1977
<i>Kitikuu</i>	Cimiini	Kimbalazi	Chimbalazi	Chimiini
<i>Kipate</i>	Kibajuni	Kibajuni	<i>Kitikuu</i>	<i>Kitikuu</i>
<i>Kisiu</i>	<i>Kitikuu</i>	<i>Kipate</i>	<i>Kipate</i>	<i>Kipate</i>
<i>Kiamu</i>	<i>Kipate</i>	<i>Kisiu</i>	<i>Kisiu</i>	<i>Kisiu</i>
<i>Kimvita</i>	<i>Kisiu</i>	<i>Kiamu</i>	<i>Kiamu</i>	<i>Kiamu</i>
<i>Kivumba</i>	<i>Kiamu</i>	<i>Kimvita</i>	<i>Kimvita</i>	<i>Kimvita</i>
<i>Kipemba</i>	<i>Kimvita</i>	Cifundi	Kijomvu	Chifundi
<i>Kitumbatu</i>	Kijomvu	<i>Kivumba</i>	Kingare	<i>Kivumba</i>
<i>Kiunguja</i>	Kingare	Kimtangata	Chichifundi	Kimtangata
<i>Kihadimu</i>	Cifundi	Kibemba	<i>Kivumba</i>	<i>Kipemba</i>
Kimrima	<i>Kivumba</i>	<i>Kitumbatu</i>	Kimtangata	<i>Kitumbatu</i>
<i>Kingazija</i>	Kimtangata	<i>Kihadimu</i>	Kibemba	<i>Kiunguja</i>
Kingao	<i>Kipemba</i>	<i>Kiunguja</i>	<i>Kitumbatu</i>	<i>Kihadimu</i>
	<i>Kitumbatu</i>	<i>Kingazija</i>	<i>Kiunguja</i>	Kimrima
	<i>Kihadimu</i>	Kinzwani	<i>Kingazija</i>	<i>Kingazija</i>
	<i>Kiunguja</i>	Kingao	<i>Kingao</i>	Kimwali
	<i>Kingazija</i>	<i>Kimrima</i>	<i>Kimrima</i>	
	<i>Kinzwani</i>	Kingwana	Kingwana	
		Kitanga	Kingozi	
		Kimwali		

A fenti felsorolások északtól dél felé haladva mutatják be az egyes nyelvjárások legelterjedtebb(nek vélt) elnevezéseit.

2.3. A nyelvjárások közül történeti, lexikális, területi kapcsolataik, egymáshoz való közelségük alapján több csoportot különíthetünk el. Ilyenek pl.: az északi csoport: *Kiamu*, *Kipate*, *Kisiu*, – egyes forrásokban összefoglaló nevükként, másutt önálló dialektusként jelenik meg a *Kibajun(i)* elnevezés. Ez a legtöbb archaikus elemet, lexémát és grammatikai szabályt megőrzött, ma perifériálisnak tekintett nyelvi–etnikai konglomerátum.

A szuahéli partvidék középső – Mombasától Dar es Salaamig terjedő szakaszán helyezkednek el a *Kimvita*, *Kimtangata*, valamint a zanzibári *Kiunguja* alszekciónak tekinthető *Kipemba*, *Kitumbatu*, *Kihadimu* stb. dialektusok. Ezt a csoportot összefoglaló néven esetenként a *Kimrima* terminussal jelölik. Az utóbbi által körülhatárolt nyelvjárás(csoport) tovább terjeszkedik déli irányban, és felöleli például az idézett szerzők által nem említett *Kirufiji* változatot is.

2.4. Külön kategóriaként értékelhető a Kenyai Magasföld *Kisetla*, valamint a Kongói medence *Kingwana* dialektusa. Míg a partvidéki nyelvjárások talaján kikristályosodott szuahéli nyelv az ott élő nép anyanyelve, és csak a távolabb eső szárazföldi területeken szerepel *lingua franca*-típusú közvetítőnyelvként, addig a másik kettő eleve utóbbi minőségében keletkezett. Azzal a különbséggel, hogy a *Kingwana* (a.m. „urak nyelve”) szorosabban kapcsolódik a „klasszikus szuahélihoz”, annak valóban szervesen belőle fakadó diaszporikus nyelvjárását alkotja, a *Kisetla* viszont leegyszerűsödött grammatikájú, *koiné-típusú* keverék-közvetítőnyelv a fehér telepesek, a helyi lakosság és a gyarmati ültetvényekre összeverbuvált, az utóbbi évtizedekben főleg a nagyobb városokban megtelepedett, különböző nyelvcsaládokhoz (nilusi, kusita) tartozó népességelemek között).

3. Egy mai példa a fentebb vázolt folyamatok modellértékű bemutatására:

A kenyai Malindi és a tanzániai Pangani városok között húzódó partszakasz mentén a századfordulótól indult meg a – döntően északnyugati irányból odaérkezett és egymással közeli rokonságban lévő –, bantu nyelvű népességelemek egységes etnikummá (magyaros átírásban: midzsikenda) való összekovácsol(ód)ása. Ezek a – törzsi struktúrákra visszavezethető – néhány ezer lelkes csoportok: *giriama*, *kauma*, *chonyi*, *jibana*, *kambe*, *ribe*, *rabai*, *duruma* és *digo* néven ismertek. Többségükben a partvidék és a hagyományosan nagyobb etnikumok által lakott hátszág közötti néhány tucat kilométernyi szélességű sávban élnek.

3.1. Letelepedésüket követően, egy-két emberöltő leforgása alatt nyelvükben és kultúrájukban szinte teljes mértékben szuahelizálódtak. Ugyanakkor, bizonyos értelemben a társadalom peremén marad-

va, sajátos társadalomszervezetet építettek ki, amelynek alapját szórványtelepüléseik központjai képezik. Ezek a – sokszor nehezen megragadható – központok, illetve a hozzájuk tartozó területek megőrizték korábbi etnikai elnevezéseiket. Maga az őket laza egységbe foglaló szervezet elsősorban gazdasági természetű, viszont annak talaján fokozatosan új, saját identitástudatra tettek szert. Ennek jegyében az ötvenes évektől kezdve egyre fokozódó mértékben egységként, közös néven (mijikenda) jelennek meg a külvilág felé. (Miji = városok, kenda = kilenc (rég)).

3.2. Egységük lépésről-lépésre egyre inkább nyelvi színezetet is ölt. Magukkal hozott régi, etnikai alapú nyelvi képleteik feloldódnak a szuahéli közegben, ugyanakkor azonban elkülönültségük nem veszít lényegesen korábbi mértékéből. Ily módon egy újonnan keletkezett népcsoport és annak egységesülő nyelvjárása hozzájárul a szuahéli nyelv dialektusainak szaporításához, s ugyanakkor a tudatosan (is) egységesített standard nyelv alakításához és gazdagításához. Ezzel kapcsolatban G. Mhina, a Kelet-afrikai Szuahéli Bizottság volt igazgatója, jeles szuahéli filológus és nyelvpolitikus így fogalmazott:

„The first method and priority one is to look deeply into Kiswahili and its dialects for the word or expression which translates the concept and meaning of the English... term. If there is no direct or related translation, and old or obsolete term is adopted or given a new meaning.”

4. Az egyes szuahéli nyelvjárások közötti eltérések megfigyelhetők a törvényszerű hangváltozások, a morfológia, a szókészlet és a grammatika (szintaxis, szemantika stb.) területén egyaránt. Az elemzés igénye nélkül lássunk néhány egyszerűbb példát.

4.1. Eltérések egyes szavak *hangalakjában*.

<i>Nyelvjárás</i>	<i>szóalak</i>	<i>szuahéli</i>	<i>magyar</i>
Kimvita	kitwa	kichwa	fej
	mtele	mchele	rizs
Kiunguja	mtsi	mti	fa
	nzaa	njaa	éhség
	nzia	njia	út
Kingwana	mayi	maji	víz
	nduku	ndugu	testvér
Kitikuu	kichoweo	kitoweo	mártás
	mchu	mtu	ember
Kisiu	nchumbwi	mtumbwi	csónak(fajta)
Chimiini	shikilo	sikio	fül

	chichwa	kichwa	fej
Kimgao	chimbua	kimbua	fut
	ingira	ingia	belép

4.2. Eltérés egyes szavak morfológiai szerkezetében.

Kiunguja	hilo	kioo	tükör
Kingozi	uza	uliza	kérdés
Kisiu	mbako	baba yako	apád
Chichifundi	ika	weka	tesz, rak
Chimiini	olaka	ondoka	elmegy
	kuriakujaje	amekujaje	hogyan jött (ő)
Kivumba	sinakuja	nimekuja	megjöttem

4.3. Lexikális eltérések.

Kimvita	chanda titi	kidole ziwa	ujj emlő
Kitikuu	nkuru	kubwa	nagy
Chichifundi	waluka	anza	kezd
Chimiini	ikulu	tukufu	szent
Kiamu	yowe	kelele	zaj, lárma
Kihadimu	bigija chuchia dekua	nyonga bembeleza chechemea	fojt./ki)nyom ringat sántának lenni
Kimtangata	machaza munyu	wali chumwi	főtt rizs só

4.4. Föltehetően fonetikai alapú lexikális eltérések.

Kivumba	vara vira	pata pita	kap, talál átmegy, átkel (pl. folyón, úton), elmegy (vmi mellett)
---------	--------------	--------------	---

Az utóbbi esetben csak bőségesebb anyag birtokában állapíthatnánk meg biztonsággal, vajon törvényszerű hangváltások vezettek-e ilyen mértékű, de szabályosnak tűnő elváltozásokhoz egyes szóalakokban. A tőhajlítás jelensége csaknem teljességgel kizárható.

(megjelent: in: Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: *Emlékkönyv Zsilka János professzor 60. születésnapjára*, Budapest, ELTE Általános Nyelvészeti Tanszék, 66–71. old.)

Irodalom

CHIRAGDIN, S. – MNYAMPALA, M. E.

1977 *Historia ya Kiswahili* (A szuahéli nyelv története), Nairobi.

HEINE, Berndt

1970 *The Status and Use of African Lingua-Francas*, München.

MHINA, G. A.

1882 *Language and Development in Tanzania*. (Konferencia-előadás – kézirat), Budapest.

MWANGUDZA, J. A.

1983 *Mijikenda*, London.

N. N.

1983 *Lugha ya Kiswahili* (A szuahéli nyelv), tanulmánykötet, Dar es Salaam, a Szuahéli Intézet kiadása.

POLOME, E. C.

1967 *Swahili Language Handbook*, Washington.

SALIM, A. I.

1985 *Swahili – People of the Coast*, Nairobi.

TULI, R. S. K.

1985 *Chimbuko la Kiswahili, kukau na kuenea kwake* (A szuahéli nyelv keletkezése, fejlődése és elterjedése), Arusha.

WHITELEY, W. H.

1956 *Ki-mtang'ata. A Dialect of the Mrima Coast*, Tanganyika, Kampala.